A szegény emberről.

(Dr. Ecseri Lajos könyve)

Ecseri könyve egyike a legtanulságosabb munkáknak, amelyek a magyar földműves nép helyzetéről és életviszonyairól megjelentek. Ecseri, aki a gazdálkodás technikájának is alapos ismerője, éles szemmel figyeli meg e számánál fogva legjelentékenyebb súlyú néposztályunk életviszonyait, nagy gazdasági és társadalmi bajait és eltérőleg az agrárius íróink nagy részétől, a mélyebb összefüggések iránt is érzéket tanúsít. Túloznók érdemeit, ha azt állítanók, hogy a magyar nép szociális helyzetének tökéletes rajzát adja. A kép bizonyos tekintetben hézagos. A kiindulási pontok sem állanak mindig vitán és helyesség tekintetében kétségen kívül. Még gyakrabban kifogásolhatnék azokat a következtetéseket, amelyeket a szerző a megfigyelt és ismertetett tényekből nem egyszer levon. A szerző szociálpolitikai programmjának egyrészét nem írhatjuk alá, másik része pedig nem meríti ki a mi kívánságainkat. Amilyen széles koncepciók és szabad felfogás jellemzik a mű bevezető részét, annyira növekszik a szerző óvatossága, a midőn a problémák megoldásának kérdésére, reformkívánságainak ismertetésére tér át. Végeredményben a mérsékelt agrárius felfogás az, ami előttünk kidomborodik: a mezőgazdaság mindenek felett álló, elsőleges jelentőségének hangsúlyozása, az intenzív állami támogatás, telepítési politika és mindennek betetőzéseképen a mezőgazdasági vámvédelem erélyes követelése az ‚agráriusok táborába vezeti a szerzőt. Különösen ez utolsó problémának meglehetősen egyoldalú tárgyalása némiképen ront azon a benyomáson, amelyet a mű többi részeiben megnyilvánuló alaposság kelt az olvasóban. Viszont azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a szerzőt ismét számos ‚pont elválasztja az agráriusok túlzó csoportjától. A magyar nép zömét alkotó szegény emberek iránti őszinte szeretet, a nép bajainak a javítására irányuló komoly és céltudatos törekvés, az agrárpolitika demokratizálásának programmja, az egyetemes érdekek respektálása, az ipari fejlődés nagy fontosságának méltányolása, mindezek oly tulajdonságok, amelyet az itt ismertetett mii szerzőjét előnyösen külömböztetik meg az említett gazdaságpolitikai csoporttól, és különösen a nép bajai iránt érzett komoly részvét alkalmas arra, hogy a sok tekintetben más meggyőződést valló olvasó szimpátiáját is felkeltse. A felfogás és programm eltérése még azt sem jelenti, hogy mi a szerzővel semmiben sem értünk egyet. Nagyon sok olyan tétele van, amely éppen a mi elveink igazolására alkalmas és a megállapítások ránk nézve annál is becsesebbek, mert oly embertől erednek, aki e következtetésekhez egészen más utón jutott el, mint mi. Az alábbiakban a könyv ismertetésére fogjuk a fősúlyt helyezni. A polemizálástól nagyobbára távol tartjuk magunkat. Hisz azok a nagy kérdések: vám-, agrár- és szociálpolitikai problémák, amelyek e sorok íróját a szerzőtől elválasztják, nem olyan természetűek, hogy egy rövid folyóirati cikkben elintézhetők lennének.

Kiindul abból a tételből, hogy a népesség minél nagyobb száma és jóléte a döntő tényező a nemzetek versenyében. A népesség szaporodása az alsó néposztályok szaporodásától függ elsősorban és pedig főleg attól, hogy a megélhetés és a gyermekek felnevelése könnyü-e avagy nehéz. Nálunk az alsóbb néposztályok helyzetének elhanyagolása több kedvezőtlen népesedési tünetre vezetett, amelyek között jelentőség tekintetében az első hely a *kivándorlást illeti,* amely egyre megdöbbentőbb arányokban mutatkozik. Az 1908-iki amerikai válság következtében beállott visszafejlődés, amely sokakban a baj fokozatos megszűnésének reményét és illúzióját keltette, − nem bizonyult tartósnak és ma kétszázezer körül van azon kivándorlók száma, akik Magyarországból mennek évente Amerikába. Kezdődött a kivándorlás Felső-magyarországon, ahonnan egyes vidékekről a hetvenes években a bányászok kezdtek tömegesen kivándorolni, keresethiány és nyomorúság okából. Azután átterjedt az ipari munkásságra: ennek körében hasonló okok indították meg. Újabban azonban a kisbirtokosság és a mezőgazdasági munkások közül kerül ki a kivándorlók túlnyomó része. E néposztályok helyzetének megromlásához mindenekelőtt a múlt század vége felé bekövetkezett mezőgazdasági válságban kell a kulcsot keresnünk, mely az egész európai mezőgazdaságot megrendítette és hazánkban, mint par excellence agrár országban, különösen súlyos következményekkel járt. A magas gabonaárak korszaka a múlt század nyolcvanas éveinek elején véget ér s 1884. óta hosszú ideig

*) Edmund Fischer: Von Sparen der Arbeiter. Sozialistische Monatshefte 1913. XL

olcsó volt a búza Európában, Nyugat-Európában az amerikai búza, nálunk pedig a kelet-európai olcsón termelő országok versenye nyomta le az árakat. Vámvédelem 82-ig egyáltalában nem volt, akkor igen kis összegben állapíttatott meg és még az 1877-iki 1 frt. 50 kr.-os búzavám és 3 frt. 75 kr.-os lisztvám sem volt elég magas a honi termelés megvédésére, nemcsak a vámtételek alacsonysága miatt, hanem az őrlési forgalommal való visszaélések és főleg a szerb búzának nyújtott azon kedvezmény miatt, hogy határforgalom címén csak a vám felét fizette. Az olcsó gabona- és jószágárak folytán a magyar gazda éveken át haszon nélkül dolgozott, sőt rossz termés idején rá is fizetett a gazdálkodásra. Növelte a bajt, sőt mi szerintünk épen az volt a fő baj, hogy az adók és egyéb közterhek nálunk aránytalanul súlyosabban terhelték a kisgazdát, mint a nagybirtokost. És még ma is áll az, hogy „adórendszerünk nemcsak, hogy nem progresszív, hanem inkább az ellenkezőjének mondható". A földbirtok eladósodott; a gazdák súlyos feltételű kölcsönök felvételére kényszerültek és számosan tönkrementek. Az elpusztult kisgazda nem szívesen járt otthon napszámba, ezt nem engedi a büszkesége; azt sem, hogy cselédnek menjen. Gyakran épen azért volt kénytelen Amerikába menni, hogy adósságait ki fizethesse és földjét megtarthassa. Mezőgazdasági munkásaink kivándorlására szintén részben a mezőgazdasági válság adott okot. A jövedelem megcsappanása nagy takarékosságra ösztökélt. Kevesebb munkással, kevesebb befektetéssel, alacsonyabb munkabér segélyével törekedtek az egyensúly helyreállítására. Ez az okszerű gazdálkodás rovására ment és az egyoldalú szemtermelést eredményezte. Azonban ennek megvolt az a nagy hátránya, hogy az ily gazdálkodás mellett egy-két rósz termés alaposan megronthatja a mezőgazdaság helyzetét és a munkásság kereseti viszonyait is. A száraz esztendőkben mind nehezebb lett munkát találni. Az akkor elterjedni kezdő gazdasági gépek is sok munkást feleslegessé tettek. A folyamszabályozási munkálatok is jórészben befejeződtek, a kubikosok egy része is kénytelen volt a mezőgazdasághoz visszatérni. A munkáskarok kínálata a kereslet csökkenésével párhuzamosan emelkedett. Mezőgazdasági ipar hiányában földművelésünk az év nagy részében nem képes munkásainak állandó munkát és jó bért biztosítani. Mind e bajokhoz járult még a sok helyen dívó robot és uzsora, amelyek az amúgy is szűkös keresetet még jobban leszorították. Az állam és a társadalom pedig majd úgy voltak a szegény ember dolgával, mint az a fukar ember, aki süket maradt minden kérésre és csak azt hajtogatta: „egyik fülem bal, a másik nem hall". De ha a kivándorlásnak a gazdasági bajok voltak is a legfőbb okozói, mégsem kizárólag csak ezek szerepeltek. Nem szabad lekicsinyelni azon befolyást sem, amelyet más, inkább politikai és erkölcsi természetű tényezők gyakoroltak, aminők: „törvényeink és közigazgatásunk rosszasága, az agyonkormányzás, a minden csekélységért való büntetés, a szolgabírák és községi jegyzők basáskodása, a csendőrök kegyetlenkedése és a szabad mozgás korlátozása, ami az élettel sokszor majdnem elviselhetetlenné s az itthon tartózkodást kellemetlenné tette". Az igazságszolgáltatás tökéletlensége, az úri osztály gőgje és lenézése is mertette a magáét. Mindez rikító ellentétben állott az amerikai demokráciáról, politikai szabadságról és magas munkabérekről érkező hírekkel. Igaz ugyan, hogy a vérmes remények nem váltak mindig valóra, sőt a kivándorlók egy része pórult járt, de ennek híre ritkán jutott el az óhazába. A bányákban és a gyáraknál történt szerencsétlenségek vagy az ott szerzett sorvasztó betegségek következtében elpusztult munkások igen csendes emberek; azok, akiknek nem jól ment a soruk, ritkán hencegtek felsülésükkel. Azonkívül − mi legalább azt hisszük − a kivándorolt munkás helyzetében árrésetek erős többségében mégis csak lényeges javulás állott be. Mindenesetre erre mutat az a körülmény, hogy évente átlag 2000 K-át tudnak fejenkint megtakarítani. A szerző is jelentékenyeknek tartja. Anélkül, hogy e kérdés sait, de általában véve arra az eredményre jut, hogy a kivándorlás gazdasági mérlege az országra nézve kedvezőtlen és a belőle származó erkölcsi hátrányokat is jelentékenyeknek tartja. Anélkül, hogy e kérdés bővebb foglalásába ezúttal belemennénk, hangsúlyozzuK, hogy mi sokkal komplikáltabbnak ïïondoljuk ezt a problémát, mint a hogyan ő azt néhány oldalon át leírja. Annyi azonban mi előttünk is teljesen világos és minden kétséget kizárónak látszik, hogy a nálunk érvényesülő tömeges kivándorlás, mint *szimptóma,* mint a magyar parasztság és földmunkásság és általában a magyarországi proletariátus súlyos betegségeinek szimptómája, feltétlenül kedvezőtlen és komoly aggodalomra ad okot. Abban már teljesen egyetértünk a szerzővel, hogy *„közigazgatási intézkedésekkel, hatalommal nem sokra megyünk, az egyedüli mód, melylyel célt érhetünk, népünk jólétének, emelése, keresetképességének fokozása". A* szerző nem tartja feltétlenül szükségesnek, hogy a munkabér olyan magas legyen, mint Amerikában. Szerinte elég − gazdasági téren − ha „a nép itthon oly jövedelmi forrásokat talál, amelyekben a puszta megélhetésen kívül valamit meg is takaríthat, melyek a szegény embernek és családjának itthon némi jólétet és gondnélküli jövőt biztosítanak, itthon tűrhetővé teszik az életet". A további kérdés most már az, hogy melyik gazdasági, illetőleg foglalkozási ág segítségével lehetne ezt legkevesebb nehézséggel és legmegfelelőbb mértékben elérni. Szerinte a kisgazdák között is és a szegény nép között is azok boldogulnak a legjobban, akik állattenyésztéssel, hizlalással, vagy állatokkal való kereskedéssel foglalkoznak. A kérdés tisztább megértésének elősegítése céljából a szerző ezután az állattenyésztés fejlődéseinek történetére tér át.

A magyar nép a lovat és a juhot már az őskorban ismerte, amikor még a finn, ugor néptörzsekkel lakott együtt. A szélesebbkörű állattenyésztést és a földművelést valamely török törzstől tanulta a magyar nép. A lótenyésztésnek a honfoglalás után is igen ‚nagy jelentősége volt. A gyakori háborúkban mindig szükség volt lovasságra, azért az Árpádházi királyoknak mindig nagy gondjuk volt a lótenyésztésre. Maguknak is nagy méneseik voltak. Szt. István az általa alapított monostorokat, apátságokat lovakkal is megajándékozta. A főurak és a nemesség is oly sok ménest tartottak, hogy az országon átvonuló keresztes hadak vezére, Amiensi Péter, csodálattal látta, mily teméntelen sok ló van az országban. Még a törvény is különös jogi jelentőséget adott a ménesnek. A lótenyésztés nagy jelentősége sokáig megmaradt. Részint szokásból, részint a közlekedési eszközök fejletlensége miatt, a nemes urak századok múlva is leginkább lóháton jártak; így jártak a módosabb gazdák is, kivált mikor a nagy sár miatt az alföldi utakon lehetetlen volt kocsival közlekedni. A kisgazdák jelenleg is földjeiket általában lóval művelik, ezért az intenzívebb gazdálkodási mód mellett a ló kiszorította az ökröt, melynek sok mező kell, ami hiányzik a kisebb gazdaságokban. A lovon kívül már igen régen baromtenyésztéssel is foglalkozott a magyarság és már a honfoglaláskor sok gulyát és nyájat hozott magával. Az új hazában való megtelepedés után a baromtenyésztés gazdaságilag még a ló-

tartásnál is fontosabb lett, mert általánosabb szükséglet kielégítésére szolgált és ,több hasznot is hajtott, mint amaz. Érték és jószág fogalma azonos volt. Adásvételnél a barom még késő századokban is sokszor a pénz helyét pótolta. A szarvasmarha már korán kiviteli cikk lett. A XV. század végén és a XVI. század elején gyakran tízezer magyar szarvasmarha kelt el egy bécsi hetivásáron; ebből kevés fogyott el Bécsben, amely akkor még kisvásáros volt, hanem a legnagyobb rész Németországba került. A kivitel nagy aránya szükségessé tette, hogy a magyar hajtók mellé sok délszláv eredetű a török elől idemenekült pásztorembert fogadjanak fel. A magyar hajtók és a délszláv eredetű hajdukok közötti összekeveredésből új népelem keletkezett, melynek neve eleinte hajtó, heytó, utóbb valószínűleg délszláv hatás alatt hajdú lett. A hajdúság alakulására nagy hatása volt az 1514-iki pórlázadásnak. A lázadás okai között szerepelnek az akkori marhakiviteli viszonyok is. A nagyarányú kihajtás miatt u. i. a magyar jószágállomány oly mértékben megcsappant, hogy többször kiviteli tilalmat kellett megállapítani. Az 1507. évi X. t.-c. ökrök, lovak és más marhák kivitelét egyáltalában eltiltja. Ez azonban csak rövid ideig marad érvényben és a kivitel ismét igen nagy arányokat öltött, olyannyira, hogy 1514-ben húshiány mutatkozott az országban. Az országgyűlés ezért teljesen eltiltotta a szarvasmarha kihajtását. Így a marhakereskedés megszűnt és a marhahajtók kenyér nélkül maradtak. Ezek azután nagy tömegekben csatlakoztak a török ellen ugyanakkor hirdetett keresztes háborúra készülő csapatokhoz, kik közt sok volt az elégedetlen, uraitól megszökött, azok ellen elkeseredett jobbágy is. Hogy a lázadásban a hajdúk mily tevékeny részt vettek, mutatja a hagyomány, mely szerint midőn Szapolyai János erdélyi vajda a lázadást leverte és parancsára Dózsa Györgyöt elevenen megsütötték, alvezéreit, kik közül sokan hajdúk voltak, kényszeritették, hogy körülötte hajdútáncot járjanak s húsából egyenek. A Habsburg-házból származó uralkodók alatt a vágómarhakihajtás a még az eddiginél is nagyobb mértékben emelkedett. Bécs is nagyobbrészt annak köszönhette fejlődését, hogy a magyar szarvasmarha kivitelének központja lett. Legnagyobb volt a kivitel Rudolf idejében, amikor tíz év alatt egy millió magyar szarvasmarhát hajtottak ki Ausztriába. De ezután kezdetét vette a visszafejlődés. A harminc éves háború a fogyasztókat sújtotta, a török felszabadító háborúk és a kuruc felkelések a marhatenyésztést tették tönkre. A kivitel megszűnt és a hús nagyon drága lett. Hogy Bécs lakossága húshiányt ne szenvedjen, elkobzás terhe alatt kötelezve lőn mindenki, akinek vágómarhája volt, hogy azt Bécsbe hajtsa. A német birodalomba való kivitel megszűnt. Később a földművelés fejlődésével mindig több igavonó jószágra lett szükség és annak értéke emelkedett. A szarvasmarhatartás főhaszna jelenleg a tejtermelés. Azonban a szarvasmarhatartás, mint népfoglalkozás a múlt század közepetáján megszűnt, mert a közlegelők felosztása és a folyók szabályozása után a legelők és rétek legnagyobb részét feltörték. A búza magas ára folytán a gabonatermelésre csak félig-meddig alkalmas földet is felszántották. Hasonló okokból megcsappant az egykor igen elterjedt juhtartás is. A juhtenyésztés folyton csökkenik, ezzel szemben a sertéstenyésztés feltűnően fejlődik. A magyar Alföldön a sertéstenyésztésnek csak a kukoricatermelés elterjedése óta van nagyobb fontossága. Míg régebben a sertéstenyésztés csak az ország némely vidékén volt tulajdonképeni népfoglalkozásnak tekinthető, addig ma már országszerte a sertés és a baromfi a szegény ember állatai. Más jószágot nem tarthat, mert a közös legelők és rétek felosztása idején azokból mitsem kapott, de a sok legnagyobb részét fel is fődték. Nagyobb gazdaságokban, hol a cselédek kint laknak a birtokon családostul, bérükben van egy vagy két disznótartás, néhol tehéntartás is, az asszonyok pedig aprójószágot tarthatnak, ha mást nem, legalább tyúkot. Míg a gazdasági cselédeknek az állattenyésztés csak mellékes foglalkozásuk, addig a tanyásoknak ez a főkereseti forrásuk.

Általában el lehet mondani, hogy az állattenyésztés mostanában a jó értékesítési viszonyok következtében szép hasznot hajtott, ebből a szegény ember is félretehetett és így javult a helyzete, jóllehet a járványok és a száraz esztendők igen sokat ártanak az állattenyésztésnek. Különösen nagy veszed elemmel jár a szárazság az Alföldön, ahol a legelők nagy része szikes talajú. Víz és ahol lehet fa kell az alföldi legelőknek: ez az alföldi gazdálkodás megjavításának első feltétele. A takarmánynövények termelésének és az állategészségügynek a fejlesztése is igen szükséges lenne. A szerző még vámvédelmet is ajánl.

Természetesen nem lehet mindenki állattenyésztői és az állattenyésztés nem tarthatja el az egész ország munkásnépét, sőt az egész mezőgazdasági munkásságot is. De van még több más olyan foglalkozás, melyben a szegény ember, azonkívül, hogy dolga után rendesen megélhet, még félre is tehet valamicskét. Ilyen például a szőlőművelés a nagy kiterjedésű alföldi homoki szőlőkön, ilyen a komlótermelés, a cukorrépatermelés, a konyhakertészet, a paprikatermesztés, tarhonyatermesztés, hagymatermesztés, uborkatermelés, paradicsomtermesztés, dinnye- és zöldségtermelés stb.

A felsorolt és egyéb hasonló foglalkozási ágak némelyike egész országrészekben általánosan el van terjedve, részben egyes vidékekre szorítkozik, sőt olyan is. van, mely csak bizonyos természetű talajhoz van kötvte. De lehet olyan tálai többfelé is az országban és ezen jövedelmező foglalkozásokat terjeszteni, megismertetni és a termelést irányítani az állam feladata. A cél, mely felé törekedni kell, épúgy, mint az állattenyésztésnél, hogy egy-egy termelési ágat egész vidék felkaroljon, hogy vidékenkint egyenlő, állandó és megbízható tömeges termelés legyen, akkor az ilyen helyeket állandó vevők fogják felkeresni. Igen fontos és szükséges volna e tekintetben egy földművesbank létesítése”.

„A felesrendszert az intenzívebb gazdálkodás, a fejlődő gazdasági kultúra mindinkább háttérbe szorítja, a kisbérletek jelentősége ellenben egyre emelkedik. Az új adótörvény is kedvez a kisbérlőknek, mert jövedelmük többnyire nem haladja meg az adómentes létminimumot és azután nem kell nekik magas kereseti adót fizetni, mint a nagyobb haszonbérlőknek”.

A régi jelszó: „Földet a népnek” még mindig nem vesztette el varázsát. Ha nehezebben és több gonddal és is, mint kisbirtokos, mégis az a célja minden földművelő embernek, hogy saját földje legyen. Miután oly sok kisbirtokos vesztette el földjét, valóban kívánatos is a fokozatos emelkedés, hogy a szegény emberből feles vagy haszonbérlő, ezekből pedig . . .önálló kisbirtokosok válhassanak. Ez a birtokviszonyokat is javítaná, melyek sok helyen nagyon rosszak. Gazda sági szempontból ugyanis az volna kívánatos, ha a különféle kiterjedésű földbirtokok egyenletesen volnának országszerte elosztva. Ily kedvező birtokmegoszlás azonban csak igen ritkán található; legtöbb helyen, kivált az Alföldön, külön csoportosul a kisbirtok s attól elkülönítve terjeszkednek a nagy uradalmak. Nyoma van még most is 'mindenütt, amint a birtokmegosztás a földesúr és a jobbágy községek közt történt, tehát a

vármegye egyes részeiben csupa nagybirtok van, másutt csak kis- és törpebirtok, ami még szembetűnőbbé teszi a birtokmegoszlás aránytalanságát. Középbirtok már eredetileg is kevés volt és ez leginkább megfogyott. Újabban a nagyobb birtokok kisebb részletekben való felosztása elég gyakran fordul elő, oly vidékeken is, ahol, mint pl. Békés megyében, túlnyomó és uralkodó volta nagybirtok. Nagy értékkel bíró, de kevés jövedelmet nyújtó nagybirtokot gazdaságilag nem is érdemes megtartani; előbb-utóbb parcellázás alá kerül az és a régi tulajdonos többet keres, ha pénzét, amint azt sokan ,meg is cselekszik, értékpapírokba fekteti. Számos vidéken Amerikából hazaküldött pénzen vettek földet a kivándorlók otthonmaradt családtagjai. Az Alföldön ez ritkán fordul elő. „A vevők itt többnyire módosabb gazdák, kik. ha a határban nagyobb birtok kerül felosztásra", felhasználják az alkalmat és igyekszenek megrakodni".

A szerző a földbirtokrendszer javítása érdekében nem tartja szükségesnek a magánkézen levő nagybirtokok kisajátítását. Kivëtel ez alól a közlegelőknek szükséges terület és községhez nagyon közel eső földek, melyeket, ahol a népnek földje nincs, kisebb részletekben kellene kiosztani. A kötött birtokok kezelésé tekintetében szükséges volna szerinte a kormányt messzemenő jogokkal felruházni, melyek alapján az ilyén birtokok nagy részét a szomszédos községek kisgazdáinak lehetne haszonbérbe adni. Ahol a népnek nincs elég földje, ott a kötött birtok egy részét el kellene adni, de a bérletnél és az eladásnál arra is ügyelni kellene, hogy ne csak a nagyobb gazdák vegyenek és haszonbéreljenek, mint az jelenleg a bérbeadásnál és parcellázásoknál történik, hanem, hogy a szegény ember is megszerezhesse.

A szerző ezután a telepítési politika, majd a mezőgazdasági vámvédelem fontosságát és szükségességét hangsúlyozza, majd kifejti, hogy a kenyérkereset állandósága érdekében a szegényembert iparilag is foglalkoztatni kell. A mezőgazdasági népesség szempontjából mindenekelőtt a háziipar jöhet .· tekintetbe, amely nagyon visszafejlődött és amelyet erélyes támogatásban kellene részesíteni. Általában az iparfejlesztést kezdeni a mezőgazdasági iparon kéne. Az önálló vámterületnek a szerző nem híve, mert Magyarország mezőgazdaságára, kivitelére és hitelére nézve ez nagy megrázkódtatást jelentene, amely nem maradna káros visszahatás nélkül az ipari fejlődésre. A szerző szerint nincs érdekellentét a mezőgazdaság és az ipar közt. Ezt már az is bizonyítja szerinte, hogy jó termések után rendesen nagy ipari fellendülés, gyenge termések után hanyatlás szokott következni. Sőt inkább a hazai iparfejlődésének első feltétele a földművelés virágzása, ami vámvédelem nélkül lehetetlen.

A könyv befejezését szórói-szóra idézzük: ,.Minden néposztály érdekében nagy áldozatokat hozott az állam, de a szegényember érdekében még vajmi kevés történt. Kis eszközökkel, puszta jóakarattal a népen nem segíthetünk s a kivándorlást meg nem szüntethetjük. Pedig kivándorlás elleni sikeres küzdelmet a nemzeti becsület s a nemzeti érdek egyformán megköveteli. Jóakarat hiányáról eddig sem panaszkodhatott a nép: sok szép ígéret történt boldogítására, de az legtöbbször csak szó maradt; most már csak azok segíthetnek". Mondanunk sem kell, hogy e végső konklúzióban mi is teljesen egyetértünk a szerzővel.

Vajda Mihály.